

ГЕОГРАФО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 91 (477.83)

КОСТРИЦЯ М.Ю.

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ТА КОМІСІЙ ВУАН

Після закриття царським урядом 1876 року Південно-Західного відділу Руського географічного товариства, у 80-і роки XIX ст. неофіційно відновила свою діяльність Київська Громада, яка об'єдналася навколо журналу “Киевская старина”. На початку 1900-х років “Стара Громада” прийняла до своїх лав багато нових членів, серед яких були Є.К. Тимченко, С.О. Єфремов, І.М. Стещенко та ін. Київська Громада підтримувала тісні контакти з просвітницькими організаціями в інших містах України, зокрема з петербурзькою Громадою на чолі з П. Стебницьким і О.І. Лотоцьким.

Визначною подією в житті громадівців і всіх краєзнавців України стало заснування 1882 року з ініціативи і при активній допомозі (в розробці програми і статуту) В.Б. Антоновича, О.М. Лазаревського, М.І. Петрова, П.Г. Житецького, О.І. Левицького та їх соратників свого професійного суто українознавчого друкованого органу, щомісячного часопису “Киевская старина”, який проіснував до 1906 року. Редакція “Киевской старины” неодноразово наголошувала своє прихильне ставлення до краєзнавчого вивчення України, вважала, що “часопис пронизаний духом краєзнавства”, всіляка підтримувала подвижництво дослідників на місцях, співпрацювала з ними. Чільне місце на сторінках журналу посідала природничо-етнографічна тематика.

Восени 1906 року були відмінені “Временные правила о печати 1876 г.”. Ця подія послужила приводом для обговорення можливостей створення наукового товариства в Києві [1, с.5]. Незважаючи на жорсткі цензурні заборони і складну суспільно-політичну ситуацію в країні, з ініціативи групи співробітників журналу “Киевская старина” був розроблений статут Українського наукового товариства (УНТ) в Києві, що ставив перед собою завдання “...будувати “розсипану хатину” української науки, розбитої, зруйнованої довгими часами репресій і заборонів, безоглядного гніту і тиску всіх проявів українського життя, а в тім і вільного розсліду минулості й сучасності українського народу, – зібрати навколо себе робітників, що не переставали діяти в часах лихоліття на різних частинах наукової української ниви і викликати з поміж українського громадянства нові сили, охочі віддати свою енергію й здібності дослідкам українського життя в минулому й сучасності та популяризації наукових результатів серед ширших кругів нашої суспільності” [2, с. 51].

Статут УНТ підготували і підписали професори В.Б. Антонович, В.І. Луцицький, П.І. Житецький і В.П. Науменко [3, с.5]. Створене товариство передбачало встановлення наукових зв'язків між представниками різних галузей науки, залучення до наукової діяльності молодих дослідників, організації спільних наукових розробок, публічного обговорення результатів наукової діяльності, популяризації досягнень науки у виданнях Товариства тощо. Важливу увагу в роботі

УНТ планувалося приділяти організації експедицій та екскурсій. Таким чином відкривалися можливості до легалізації краєзнавчих досліджень в структурі УНТ.

21 квітня 1907 року відбулося перше загальне засідання Товариства, на якому головою було обрано М.С. Грушевського. До першого складу Товариства було обрано 21 особу [4, с. 156]. З самого початку діяльності УНТ основна робота здійснювалася в секціях. 14 вересня 1907 року на загальних зборах було засновано три секції: історичну, філологічну та природничу. Доповіді, що являли інтерес для всіх членів Товариства, заслуховувалися на загальних зборах. Кращі доповіді і реферати публікувалися в працях товариства: “Записках Українського наукового товариства в Києві”, журналі “Україна”, “Українському науковому збірнику”, збірниках секцій.

Докладніше зупинимося на діяльності природничої секції. У перший період існування УНТ чисельність членів природничої секції була незначною і вона об'єднувала як представників природознавства, так і техніки. Лише з приходом до неї у листопаді 1917 року професора Київського університету П.А. Тутковського, вона набула цілеспрямованої діяльності. В цей час до товариства вступили багато представників української наукової інтелігенції. Приток нових сил висунув потребу в реорганізації структури УНТ.

12 квітня 1918 року на загальних зборах Природничо-технічної секції, в яких взяли участь не тільки члени УНТ, а й багато київських науковців, відбувся розподіл секції на два окремі підрозділи, а засідання стало установчим щодо утворення Природничої секції. Було обрано раду секції, до якої увійшли П.А. Тутковський (голова), В.І. Лучицький, Б.Л. Лічков, О.В. Красовський та В.В. Різниченко [5, с. 4]. На цьому ж засіданні П.А. Тутковським було порушено питання про необхідність скликання загального з'їзду природодослідників України. Збори визнали за необхідне скликати з'їзд не пізніше серпня 1918 року і доручило раді виробити проект інструкції природничо-наукової секції, намітити основні напрями роботи з'їзду, зв'язатися у справах скликання з'їзду з Київським товариством природодослідників та іншими науковими товариствами і установами Києва і України [6, с. 88].

Квітнєве засідання природодослідників УНТ у значній мірі сприяло піднесенню активності та ініціативи українських вчених. Протягом трьох місяців відбулося чотири засідання секції, на яких були заслухані доповіді В.І. Лучицького “Найближчі завдання геологічної роботи на Україні”, О.А. Янати “Про організацію роботи по розробці природничо-наукової термінології”, П.А. Тутковського “Про організацію природничо-історичного відділу при міністерстві земельних справ” і “Нова гіпотеза походження неолітичної культури” [7, с. 4].

П.А. Тутковський був одним з організаторів створення Географо-антропологічної підсекції УНТ, що виникла влітку 1918 року, і брав участь в розробці плану її діяльності. П.А. Тутковський, В.І. Лучицький та інші вчені розпочали роботу по створенню перших підручників українською мовою. Вирішено було також підготувати неперіодичний науковий збірник природничо-наукової секції товариства.

Тимчасова рада природничо-наукової секції проводила щотижневі засідання, вона у повному складі увійшла до оргкомітету по підготовці 1-го з'їзду природодослідників України. Секція в середині 1918 року нараховувала понад 40 членів. До неї входили академік В.І. Вернадський, професори В.В. Дулянський, Є.В. Оппоков. Основна увага в роботі секції приділялась залученню нових членів,

підготовці до з'їзду, організації підсекцій, заснуванню філіалів у різних містах України. У той час в Україні виникали багаточисленні наукові і просвітницькі товариства, роботу яких важливо було координувати. Так, наприклад, у 1918 році був організований Київський крайовий комітет охорони природи (голова П.А. Тутковський). У Полтаві було засновано Товариство любителів природи, головою якого було обрано В. І. Вернадського.

Складна політична обстановка, яка склалася влітку 1918 року в Україні після вбивства командуючого німецьким окупаційним військом генерала Ейхгорна, не дала змоги прибути багатьом делегатам до Києва. Тому зібранню природодослідників його організатори надали статус наради, а не з'їзду. Її відкриття відбулося 2 серпня в університеті. У привітанні перед присутніми виступив голова оргкомітету П.А. Тутковський: *“Цей з'їзд є виразом розуміння нашого обов'язку відгукнутися на сучасні події, що вимагають від вчених взяти активну участь у будівництві нової культури нашого краю після руйнації. На мій погляд, історичні сучасні події дуже яскраво виявили темноту нашого народу і нашу відсталість у використанні природних ресурсів краю. Тому у програму з'їзду внесені питання про школи і популяризацію знань, про планомірне дослідження української природи. Тут, на українському ґрунті, наукові дослідження надзвичайно цінні як для світової науки, так і для користі краю. Ми знаємо з історії науки, що тут і лише тут могли бути поставлені і вирішені багаточисленні наукові питання, наприклад, про походження чорнозему, лесу, утворення степів і післяльодовикових пустель, походження морфології рівнин тощо. Практичне значення дослідження природи на користь краю не вимагає пояснень...”* [8].

З доповіддю “Об'єднання та організація природознавців України” виступив В. І. Вернадський, наголосивши на важливу роль природознавства у розвитку економіки та культури, а також закликав прискорити процес об'єднання природознавців та природничих наукових закладів у Всеукраїнську асоціацію. Професор В.І. Талієв виступив з доповіддю “Завдання природознавства на Україні”, де, зокрема, наголошувалося, що *“розвиток природознавства в Україні вимагає перегляду та реформи постановки викладання природознавства на всіх ступенях школи”* [253]. У виступі Б.Л. Лічкова “Вироблення заходів до розвитку природознавства на Україні”, йшлося про необхідність створення місцевих відділень Асоціації природознавців України, про необхідність посилення викладання природознавства в усіх навчальних закладах, причому у напрямі розширення лабораторно-екскурсійних занять, збільшення кількості кафедр природничого профілю у вузах. Великий інтерес викликала доповідь В. І. Вернадського “Заснування Української Академії наук”, в якій визначалися принципи та основні положення академічного статуту.

Тричі на нараді виступав П.А. Тутковський. У доповіді “Музейна справа на Україні” відзначалось значення крайових та місцевих музеїв, що стали опорними пунктами у дослідженні природи України, пропонувався план розвитку музейної справи, обговорювалися питання координації музейної діяльності. У доповіді “Бібліографічна справа на Україні” він обстоював необхідність складання повної бібліографії з різних галузей природознавства та залучення до розв'язання цих завдань провідних учених. Великий інтерес викликала його красномовна доповідь “Геологічні пам'ятки природи України”.

Значну увагу на з'їзду було приділено проблемам української наукової термінології. До речі, в той час працювала спеціальна термінологічна секція.

В цілому значення наради природознавців для розвитку краєзнавства в Україні важко переоцінити. Адже на ній були розроблені перші комплексні програми дослідження природи України, закладено підвалини для об'єднання зусиль вчених і краєзнавців для цієї високої мети. Матеріали наради були опубліковані у “Вістях Природничої секції Українського наукового товариства” [10, с. 86].

Незважаючи на виключно важкі політичні і соціально-економічні умови, природничонаукова секція УНТ продовжувала активно функціонувати. Характеризуючи діяльність секції в період з серпня 1918 по лютий 1919 року її секретар В.В. Різниченко писав: *“Діяльність природничонаукової секції за цей період проявилась виключно у засіданнях, присвячених прослуховуванню ряду доповідей, успішній організації розробки наукової термінології у різних галузях природознавства, а також у підготовці збірників секції і другого числа “Вістей Природничої секції”* [11, с. 61].

Основна увага в цей період приділялася підготовці підручників українською мовою, організації роботи по складанню української наукової бібліографії, збиранню колекцій та інших матеріалів. Секція брала активну участь в обговоренні статуту Української Академії наук. У третьому числі “Вістей” секції П.А. Тутковський опублікував статтю “Друмліновий ландшафт на Україні”, в якій знайшли відображення його багаточисленні спостереження з геоморфології і четвертинної геології. Наприкінці 1918 року природнича секція УНТ виділила в своїх межах кілька підсекцій. Цей процес диференціації товариства привів до того, що в 1920 році природнича секція УНТ була перетворена на відділ природничих наук, а підсекції стали секціями.

На першому засіданні ради відділення природничих наук 14 березня 1920 року її головою був обраний П.А. Тутковський, заступником – О.А. Яната, секретарем – В.В. Різниченко [12]. На установчих зборах відділу було заслухано доповідь О. А. Янати “Перспективи розвитку природознавства на Україні та завдання Відділу природничих наук Українського наукового товариства” [13]. На тому ж засіданні затвердили проект “Вісника природознавства” – друкованого органу Відділу. Відповідальним редактором було обрано Б.Л. Лічкова. П.А. Тутковський порушив питання про необхідність видання Українського енциклопедичного словника.

Близькою за тематикою до географічної краєзнавчої проблематики була діяльність історичної та статистико-економічної секцій УНТ, лідером яких був засновник київської історичної школи М. С. Грушевський. Вже на першому засіданні УНТ 16 вересня 1908 року М. С. Грушевський оприлюднив доповідь “Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною”, де проаналізував господарський стан початку XVII ст. Ряд статей з економічного життя України написав О. С. Грушевський, зокрема “З життя української старшини XVIII ст. Земельні маєтки п. Леонтія Свічки”, “З економічного життя українських монастирів XVII–XVIII ст.”, “З економічного життя XVI ст.”, які були опубліковані в часописі “Україна”.

Значний фактичний матеріал з історії господарства Південно-Західного краю зібрав професор А. Ярошевич. У 80–90-х роках XIX ст., – зазначав дослідник, – в регіоні проживало 10 мільйонів осіб, діяло 142 цукроварні, 8 рафінадних заводів, 270 гуралень і велика кількість добре організованих сільськогосподарських підприємств [14, с. 137].

У 1913 році побачив світ аналітичний статистико-економічний нарис

М. Порша “Робітництво України”. Аналізуючи дані перепису населення 1897 року, автор прийшов до висновку, що Україна за кількістю фабрик і заводів та за концентрацією пролетаріату, що працювала на цих підприємствах, стояла в одному ряду з найрозвинішими регіонами Російської імперії [15]. Цінними в даній праці є таблиці, в яких автор обрахував чисельність робітників, зайнятих в окремих галузях виробництва в розрізі окремих губерній України. А також подав віковий та національний склад робітників кожної з професій. Своєрідним продовженням цього дослідження є стаття голови статистико-економічної комісії УНТ О.О. Русова про кількісний склад українського населення в 19 губерніях європейської частини Російської імперії. Найбільший відсоток українців на кожні 100 осіб населення (за переписом 1897 р.) припадало у Полтавській (93), Чернігівській (85), Київській (79), Подільській (81), Харківській (80). Цікаві дані по Кубанській (47), Ставропольській (37) та Воронізькій (36), які тепер входять до складу Російської Федерації [16, с. 99].

З історичною секцією УНТ в 1918–21 роках була пов’язана діяльність багатьох академічних комісій, насамперед Комісії біографічного та історико-географічного словника. Кількісний склад штатних наукових співробітників комісій був невеликий і становив 4–5 особи. В реалізації поставлених перед ними завдань комісії спирались головним чином на наукову громадськість, краєзнавчі сили на місцях (наукові товариства при ВУАН, викладачів ІНО, місцеві краєзнавчі музеї, гуртки “Друзів музею” тощо). Навколо постійних комісій за роки їх існування сформувалася велика мережа кореспондентів, які займалися розробкою місцевих краєзнавчих матеріалів.

Створена в числі перших на початку 1919 року Комісія з підготовки до видання історико-географічного словника української землі, розпочала свою діяльність не на порожньому місці. Члени Комісії отримали в спадщину матеріали гуртка В. Б. Антоновича, який був заснований при Київській Старій громаді і члени якого протягом двадцяти років (1880–1900) збирали довідкову інформацію для краєзнавчого довідника українських земель. За задумом гуртківців гасла довідника мали містити інформацію про природу та історію міст, сіл, повітів всіх територій, на яких проживали українці, включаючи Сибір і Далекий Схід. Оскільки за життя В. Антоновича завершити цю роботу не вдалося, дружина і соратниця вченого К. Мельник-Антонович та І. Каманін у 1910 році опублікували бібліографічний реєстр зібраних матеріалів під назвою “Список материалов для составления историко-географического словаря”. У такий спосіб естафету краєзнавчого дослідження України у хорологічному (просторово-територіальному) вимірі було передано науковцям, які після створення Всеукраїнської Академії наук працювали в Комісії з укладання історико-географічного словника українських земель.

Невдовзі Комісія розширила сферу своєї діяльності і стала називатися історико-географічною. Незмінним директором Комісії був професор О.С. Грушевський, секретарем – професор Й.Ю. Гермайзе. З 1919 року штатними працівниками стали О.І. Баранович, М.Ф. Карачківський, М.М. Ткаченко, Г.С. Шамрай. Відразу за кожним з членів комісії були закріплені окремі регіони.

Для “провінціальних” співробітників комісія вже на початку своєї діяльності виробила спеціальну інструкцію, з якої можна було дізнатися про історію складання словника, організацію, основні принципи і форми роботи комісії [17]. Дійовою формою краєзнавчої діяльності УНТ була екскурсійна

діяльність. У квітні 1920 року при музеї УНТ було засновано Екскурсійне бюро, яке очолив М.В. Шарлемань. Геологічні екскурсії околицями Києва проводилися під керівництвом П.А. Тутковського, зоологічні – в Пущу-Водицю та на Труханів остров – проводив М.В. Шарлемань, пам'яткознавчі – здійснювалися під керівництвом В. Прокоповича, Д. Щербаківського, Ф. Ернста.

М.В. Шарлемань підготував до друку “Короткий провідник для природничих екскурсій по місту Києву та його околицях”, а також екскурсійну карту околиць Києва. Після “злиття” у 1921 році з ВУАН, при історичній секції було утворено історико-економічну підсекцію, керівником якої став О.С. Грушевський. Підсекція вивчала соціально-економічні відносини України XVI–XVII ст., *“...перенісши центр ваги на відносини географічно-колонізаційні, і, таким чином, стала історично-географічною”* [18, с.7].

В пояснювальній записці підсекції зазначалося, що *“...тільки на історико-географічному ґрунті можна закласти при цій катедрі особливу постійну комісію для складання історико-географічного словника української землі в усіх її межах та за всі часи існування України”* [19].

Робота Комісії не припинялася навіть в буремні роки громадянської війни. На засіданнях 1920 року доповідалося про хід камеральних робіт і ставилося питання про спорядження експедицій для “перевірки наукових даних на місцях”. У січні – червні 1922 року директор Комісії звітував про повне закінчення історико-географічних описів Остерського, Гадяцького та Зінківського повітів, частково – Конотопського і Луцького, а для Бердичівського, Житомирського і Овруцького було складено алфавітну частину. Тривала робота з складання показників до історико-географічних джерел та бібліографії [20].

З 1923 року штатні працівники почали здійснювати регулярні наукові відрядження. Так член Комісії М. Ткаченко, ознайомився з архівними збірками та топографією ряду сіл північної частини Кременчуцького повіту на Полтавщині. У зв'язку з тим, що місцеві архівні збірки було майже втрачено, то *“...на підставі здебільшого оповідань, речових пам'яток про час заснування поселень були виявлені місцеві назви деяких сіл, які у офіційних виданнях зазначались по-іншому”*. Дослідникові вдалося записати спогади від жителів сіл про козацькі часи. В результаті було переглянуто час заселення Кременчуцького повіту, а також особливості освоєння його території козаками та польськими магнатами [21]. Під час експедицій співробітники Комісії творчо співпрацювали з місцевими краєзнавцями, всіляко заохочували їх до участі в цій пошуковій дослідницькій роботі. М.Ф. Карачківський у звіті про відрядження до Малинського району на Поліссі у 1928 році сповіщував, що крім запланованої роботи *“...дбав також про притягнення до історико-географічних дослідів місцевих людей”* [22]. В свою чергу, місцеві дослідники, які цікавились історією своїх міст і сіл, могли при потребі користуватися картотекою Історико-географічної комісії.

На прилюдних засіданнях Комісії регулярно заслуховувалися і обговорювалися доповіді, повідомлення, розвідки про ті чи інші населені пункти. Для надання методичної допомоги та ознайомлення з джерельною базою історико-географічного словника, в 1923 році при Комісії було започатковано спеціальний семінар, учасниками якого стали студенти і аспіранти кафедри історії українського народу. Кращі з доповідей рекомендувалися для публікації в “Історично-географічному збірнику”.

“Збірник” за задумом укладачів, повинен був якнайповніше висвітлювати

питання історії заселення українських земель, виникнення і розвитку населених пунктів, а також включати сучасний географічно-статистичний матеріал і його систематизацію. Для широкого краєзнавчого загалу Комісія розробила докладну “Інструкцію до проведення експедицій”, в якій було викладено методичні поради та перелік місцевих краєзнавчих об’єктів, що підлягали вивченню: *“Питати зараз же пояснень про походження назви села, кутків, річки. Оглянути рештки старих будівель, колишніх замків, фортець, валів, спитати перекази про це, а також про збудування церкви. Розпитати, що пам’ятають про старовину, найстаріші часи, заселення, найстаріші заняття, панські часи та інші події. Зібрати дані про сучасний стан з офіційних джерел, власних оглядів, переказів”* [23].

У 1927–1931 роках побачило світ чотири томи “Історично-географічного збірника”. До авторів “Збірника” входили авторитетні вчені-краєзнавці. В ньому широко були представлені розвідки з історичної географії і картографії окремих регіонів України від найдавніших часів до XIX ст. На особливу увагу заслуговують статті О. Грушевського “3 минулого м. Стародуба” та “Сулимівка на Чернігівщині XVII–XVIII в.в.”, С. Шамрая “Містечко Трипільля на Київщині” та “Історично-економічне значення р. Сейму”, І. Бойка “Село Ядлівка на Переяславщині у XVIII в.”, Г. Шамрай “До історії міста Баришполя” та “До історії Лівобережних міст у середині XVII ст.”, М. Лятошинського “Історичний нарис території Полтавщини”, М. Карачківського “Матеріали по історії міст на Поділлі в кінці XVIII в.” та інші.

“Історично-географічний збірник” був схвально зустрінутий науковою і педагогічною громадськістю. Його використовували як взірцевий посібник при викладанні краєзнавчих курсів у навчальних закладах України, а також як методичний посібник для написання історичних нарисів про населені пункти. *“Найбільш цінним, – відзначалося у планах Комісії, – є зв’язок з учительством на місцях, яке використовує матеріали Комісії і, в свою чергу, подає місцеві матеріали з власних записів і спостережень”* [24].

На жаль, цінні починання започатковані Комісіями ВУАН у зв’язку із згортанням процесу українізації були перервані, а набутий досвід на довгі десятиріччя втрачений. І лише з постановою державної незалежності відбувається поступове відродження історико-географічних регіональних досліджень, що мають важливе наукове і практичне значення.

1. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво // Зап. Укр. Наук. т-ва в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 5.
2. Доманицький В. Українська преса в 1906 р. // Україна. – Т. 1. – № 1. – С. 51-58.
3. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво // Зап. Укр. Наук. т-ва в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 14.
4. Витяги з статуту Українського наукового товариства в Києві // Зап. Укр. Наук. т-ва в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 156.
5. Відділ рукописів ЦНБ НАН України. – Ф.Х. – Спр. 32059; Вісті Природничої секції Українського наукового товариства. – К., 1918–1919. – Т. 1. – С. 4.
6. Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Вказана праця. – С. 88.
7. Вісті природничої секції Українського наукового товариства. – К., 1918–1919. – Т. 1. – С. 4.
8. Відділ рукописів ЦНБ НАН України. – Ф. Х. – Спр. 157. – Арк. 1–136.
9. Там само. – Спр. 200.
10. Вісті Природничої секції Українського наукового товариства. – К., 1918–1919. – Т. 1. – С. 86.
11. Там само. – С. 61.
12. Відділ рукописів ЦНБ НАН України. – Ф. Х. – Спр. 31703. – Арк. 1.
13. Там само. – Спр. 31839.
14. Ярошевич А. Опис маєтків як джерело по економіці Південно-Західного краю // Записки УНТ. – 1909. – Кн. 4. – С. 137.
15. Порш М. Робітництво України: Нарис по статистиці праці // Записки УНТ. – 1913. – Кн. 12.
16. Русов О. Про заняття українців по перепису 1897 р. // Записки УНТ. – 1909. – Кн. 5. – С. 99.
17. Звідомлення УАН до 01.01.1920. – С. VIII.
18. Звідомлення УАН за 1926 рік. – К., 1927. – С. 7.
19. Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української

Академії наук у Києві. – К., 1919. – С. III. **20.** Інститут рукописів НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 11889. – Арк. 1–7. **21.** Там само. – Спр. 11889. – Арк. 1–7. **22.** Там само. – Спр. 11629. – Арк. 1. **23.** Там само. – Спр. 11621. – Арк. 1. **24.** Там само. – Спр. 30813. – Арк. 1.

Local Studies activity of Ukrainian Scientific Society and the Committees of the All-Ukrainian Academy of Sciences. The article enlightens activity of the Ukrainian Scientific Society and the Committees of the All-Ukrainian Academy of Sciences in local studies of Ukraine.